

Veba Salgınlarına Karşı Osmanlı Toplumundaki Davranışlar ve Tepkiler (17 ve 18. yy.)

Doç. Dr. Emrah İstek | ORCID: 0000-0003-1407-3609 | emrah.istik@siirt.edu.tr
Siirt Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, İslam Tarihi Ana Bilim Dalı, Siirt, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/05ptwtz25>

Öz

İnsanlık tarihinde geniş kitleleri etkileyen salgınların başında veba hastalığı gelmektedir. Yüzyıllar boyu milyonlarca insanın ölümüne, yerleşim yerlerinin boşalmasına ve bunların yanı sıra siyasi, ekonomik ve kültürel değişimlere sebep olan veba, Osmanlı Devleti'ni de derinden etkilemiştir. Salgınların toplumsal bir korkuyu veya travmayı tetiklemesi, ülke geneline yayılmasıyla doğru orantılı olmuştur. Nitekim büyük bir şehirde görülen salgın, kısa sürede hem söylem hem de hastalık yapma noktasında yayılırken, taşrada ise bu durum her iki açıdan da yavaş olmuştur. Salgına karşı devlet nezdinde gösterilen çabalar veya doktorların hastalığı bertaraf etmek üzere yaptıkları girişimlerin yanında, toplumun verdiği tepkilerin çeşitliliği artmış ve davranışlar üzerinde etkili sonuçları olmuştur. Bu çalışmada 17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan salgınlar üzerinde durulmuştur. Öncelikle böylesi bir afetin ne kadar sıklıkla yaşandığını tespit edebilmek için hastalığın ortaya çıkış tarihleri verilmiştir. Konu, din temelli teslimiyet, bazı karantina örnekleri ve bu uygulamaya gösterilen tepkiler, cenaze işlemleri ve salgın dönemlerinde devlete karşı tutumlar gibi alt başlıklar halinde irdelenecektir. Bu başlıklar çerçevesinde taunun Osmanlı toplumundaki etkisi ve halkın salgına karşı gösterdiği tepki ölçülecektir. Söz konusu hususlar başta dönemin canlı şahitleri olan seyyahların eserlerinden olmak üzere hatırat ve kronik eserlere başvurularak ortaya konacaktır. Böylece büyük afetler olarak da değerlendirilen salgınlardaki geçmiş dönemlerde verilen tepki ve davranışların ortaya çıkartılması hedeflenmiştir. Son olarak bu çalışmanın yüzyılımızda yaşanmış/yaşanması muhtemel benzer salgın afetlerinde gösterilen tepkileri araştıran akademik çevre için tarihsel ve sosyolojik veriler sunacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Osmanlı Toplum, Seyahatnameler, Salgın, Veba, Karantina.

Atf Bilgisi: İstek, Emrah. "Veba Salgınlarına Karşı Osmanlı Toplumundaki Davranışlar ve Tepkiler (17 ve 18. yy.)". *Marifetname* 10/2 (Aralık 2023), 333-364.

<https://doi.org/10.47425/marifetname.vi.1372937>

Geliş Tarihi	08.10.2023
Kabul Tarihi	08.11.2023
Yayın Tarihi	31.12.2023
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. (Emrah İstek)
Benzerlik Taraması	Yapıldı – iThenticate
Etik Bildirim	marifetmaneetikbildirim@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Behaviors and Reactions of Ottoman Society Against Plague Epidemics (17 and 18th Century)

Assoc. Prof. Emrah İstek | ORCID: 0000-0003-1407-3609 | emrah.istik@siirt.edu.tr
Siirt University, Faculty of Theology, Department of Islamic History and Arts, Siirt, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/05ptwtz25>

Abstract

Plague is one of the leading epidemic diseases affecting large masses in the history of humanity. The plague, which caused the death of millions of people, the evacuation of settlements and political, economic and cultural changes for centuries, also deeply affected the Ottoman Empire. As epidemics spread across the country, they scare and traumatize societies. As a matter of fact, the epidemic seen in a big city spread in a short time both at the point of discourse and disease. This spread rate is slower when seen in the countryside. In addition to the efforts made by the state against the epidemic or the attempts of doctors to eliminate the disease, the diversity of the society's reactions increased and had effective consequences on behaviours. In this study, the epidemics that emerged in the Ottoman Empire the 17th and 18th centuries were emphasized. First of all, the dates of occurrence of the disease are given in order to determine how often such a disaster occurs. The subject will be examined under sub-headings such as religion-based surrender, quarantine practices and reactions to this practice, funeral procedures and attitudes towards the state during epidemics. Within the framework of these titles, the effect of *tā'ūn* in Ottoman society and the reaction of the people to the epidemic will be measured. These issues will be investigated by referring to the memoirs and chronicles, especially the works of the travellers who were the living witnesses of the period. Thus, it is aimed to reveal the reactions and behaviours given in the past periods in the epidemics, which are also considered as major disasters. Finally, it is thought that this study will provide historical and sociological data for the academic community investigating the reactions shown in similar epidemic disasters that have been experienced / likely to be experienced in our century.

Keywords: History of Islam, Ottoman Society, Travelogues, Epidemic, Plague, Quarantine.

Citation: İstek, Emrah. "Behaviors and Reactions of Ottoman Society against Plague Epidemics (17 and 18th century)". *Marifetname* 10/2 (December 2023), 333-364.

<https://doi.org/10.47425/marifetname.vi.1372937>

Date of Submission	08.10.2023
Date of Acceptance	08.11.2023
Date of Publication	31.12.2023
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. (Emrah İstek)
Plagiarism Checks	Yes – iThenticate
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	marifetmanetikbilidirim@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Giriş

Bulaşıcılığı ve hastayı öldürme oranı yüksek olan veba hastalığı, insanlığın gördüğü en büyük salgınlardan birisi olmuştur. Pire ve kemirgenlerden insanlara bulaşan hastalık, Osmanlı’da “tâun” olarak adlandırılmıştır.¹ Bu çalışmada yaygın bilinen adı olması dolayısıyla “veba salgını” ya da “veba” adıyla işlenecektir. Veba hastalığının salgın boyutunda sık sık görülmesi; toplumların hastalığa bakışını, hastalığa karşı aldıkları önlemleri, çözüm arayışlarını ve hastalık bulaşan kitlelere karşı davranışını etkilemekteydi. Söz konusu etkinin altında yatan birçok neden bulunmaktaydı ki bunlardan en baskın olanı din faktörüydü. Osmanlı toplumu özelinde bakıldığında öne çıkan ilk tebaa Müslümanlar olduğundan, çalışmamızda Müslüman toplumun salgınlardaki tepki ve davranışları ele alınmıştır. Müslümanların yanı sıra bir kısım gayrimüslim milletlerin tavırları da toplumlar arası mukayese yapabilmek maksadıyla konunun bazı yönleri üzerinden incelenmiştir.

1. Salgının Ortaya Çıkış Dönemleri

Osmanlı Devleti’nde veba salgınları kuruluş döneminden itibaren görülmeye başlamıştır. “Kara Ölüm” da olarak bilinen 1347-1349 arasındaki veba salgını, hareket yönü itibariyle İstanbul Boğazı’ndan Avrupa’ya gittiği için dönemin Osmanlı toplumunu da etkilemiştir.² Devletin sınırları genişledikçe salgınlar resmi kayıtlarda daha görünür olmuştur. Örneğin 1540³, 1573⁴, 1576-1579⁵, 1591-1592⁶ yıllarında

¹ Emrah İstek, “Osmanlı Hekimlerinin Türkçe Tıp Eserlerinde Veba Hastalığı ve Tedavisi”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 11/35 (2018), 131-132.

² Osmanlı Devleti’nin bu dönemde Doğu Roma İmparatorluğu’nu çevrelediği düşünüldüğünde söz konusu salgının da Osmanlı coğrafyasında görülmesi söz konusudur. Varlık’ın bu konu hakkındaki tespitleri için bk. Nükhet Varlık, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017), 142-156.

³ İstanbul’da 30 kişi vefat etmiştir. Bk. BOA, TS.MA.e 534-5 (H. 17.12.946).

görülen veba, Celâli isyanlarının yoğunlaştığı 1600'lü yılların başında kıtlıkla birlikte ortaya çıkmıştır.⁷

Kıtlık ve veba birbirini tetikleyen afetler olarak 1615'te Mısır'da da karşımıza çıkmaktadır.⁸ Vebayla birlikte yangın ve zorlu iklim koşullarına da rastlanmaktadır. Örneğin, 1618'de İstanbul'da yangınla beraber “tâ'un-ı ekber” ortaya çıkmıştır.⁹ 1621 yılında bu felaketleri takip edercesine İstanbul Boğazı'nın Sarayburnu'ndan Üsküdar'a kadar donduğu, hatta insanların boğazı yürüyerek geçtiği dönemin kaynaklarında zikredilmiştir.¹⁰

Bazı tarihçilere göre vebanın Sultan Osman'ın katledilmesinden sonra arttığı öne sürülmektedir.¹¹ 1625 yılında vebadan İstanbul'da günde 2-3 bin kişinin öldüğü tahmin edilmektedir. Öyle ki veba hayvanlara da bulaşmıştır. Dünyanın birçok yerinde can alan bu salgında İstanbul'da 140 bin civarında insan öldükten sonra şehirde salgın son bulmuştur.¹² Sir Thomas Roe sayıyı 200 bin olarak vermektedir. Bu

⁴ BOA, A.{DVNSMHHM.d..., 22-82 (H. 23.01.981); BOA, A.{DVNSMHHM.d..., 2-372 (H. 28.07.981).

⁵ BOA, A.{DVNSMHHM.d..., 28-843 (H. 13.08.984); BOA, A.{DVNSMHHM.d..., 33-360 (H. 15.10.985); BOA, A.{DVNSMHHM.d..., 40-296 (H. 20.08.987)

⁶ Mesut Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera Salgını İstanbul Örneği (1892-1895)* (Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2005), 2.

⁷ Sam White, *Osmanlı'da İsyân İklimi* (İstanbul: Alfa Yayınları, 2012), 242-243.

⁸ Polonyalı Simeon, *Polonyalı Bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiye'si* (İstanbul: Köprü, 2016), 154; White, *Osmanlı'da İsyân İklimi*, 244.

⁹ Hüseyin Tugi, *Musibetnâme* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2010), 120-121.

¹⁰ Mustafa Efendi Naima, *Tarih-i Na'ima*, çev. Mehmet İpşirli (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007), 2/459; İbrahim Peçevi, *Peçevi Tarihi* (Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992), II/400; Bu olay ayrıca dönemin şairleri tarafından şiirlerle anlatılmıştır. Her iki kronik de bu don olayını Bursalı Seyyid Muhammed Hâşimî'den almıştır. Hâşimî ayrıca oğlu gibi gördüğü Yusuf adlı birisinin 1623 yılında vefat ettiğini de bir şiirinde yazmıştır. Ayşe Bulan, *Haşimi hayatı, edebi kişiliği ve divanının tenkidli metni* (Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 172,176.

¹¹ White, *Osmanlı'da İsyân İklimi*, 272.

¹² Johann Wilhelm Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, ed. Erhan Afyoncu, çev.

salgın taşrada çok fazla hayvanın telef olmasına da sebep olmuştur.¹³ Hammer, “Bayram Paşa Tâ’unu” olarak adlandırdığı salgın hakkında; “ölüm miktarı bine vardığı zaman, mu’tâd olduğu üzere, tersane arkasında duaya çıkılırdı” diyerek salgının vahametini ortaya koymuş ve Mısır vergisinin ancak yarısının gönderildiğini kaydetmiştir.¹⁴ Evliya Çelebi’nin Mısır’da yayılan veba için yaptığı tarif bu salgını yeterince açıklamaktadır. Seyyah Mısır’da çıkan vebada bir köyün üç ayda dokuz kere mahlûl (vârissiz kalan malın devlete kalması) olduğunu ancak en sonunda eyalet divanı tarafından satışa çıkarıldığını yazmaktadır.¹⁵ Tam bu yıl Avrupa’nın önemli merkezlerinden Viyana’da da veba, uzun yıllar sonra zuhur etmiştir.¹⁶ Gemiyile İstanbul’a gelen bir İngiliz soylusu Bozcaada civarında vebaya yakalanmış, Marmara Ereğlisi’nde vefat ederek buradaki kilise bahçesine 1627 yılında gömülmüştür.¹⁷ Bir sene sonra 1628 yılında Erzurum’da Abaza Paşa’nın isyanı döneminde kale içindeki bütün halk hem paşanın zulmünden hem de ağır veba salgınından kırılmıştır. Ölüler o kadar çoğalmıştır ki cenazeler meydanlarda açıkta kalmıştır.¹⁸

On yıl sonra İstanbul’da tekrar ortaya çıkan veba yüzünden Sultan IV. Murad boğazda başka bir saraya avdet etmek durumunda kalmış ve bütün yazı orada geçirmiştir. Aynı yıl Eflak-Boğdan

Nilüfer Epçeli (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011), 4/31.

¹³ White, *Osmanlı’da İsyân İklimi*, 273,362.

¹⁴ Joseph V. Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi* (İstanbul: Üçdal Neşriyat, ts.), 5/58.

¹⁵ Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, çev. Robert Dankof, Seyit Ali Kahraman ve Yücel Dağlı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011), 10/242.

¹⁶ Mathias Fuhrmann, *Alt- und Neues Wien* (Wien: Prasser, 1738), 899.

¹⁷ Josephus Grelot, *İstanbul Seyahatnamesi* (İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., 1998), 48.

¹⁸ Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 5/229.

(Romanya) da salgın görülmektedir.¹⁹ Bu yıllarda İstanbul'da bulunan Du Loir, şehrin sadece bir kapısından bir günde bin kişinin cenazesinin kaldırıldığını bildirmektedir.²⁰ Kırklı yılların sonunda görülen salgında²¹ çok fazla asker (askerîden bî-hadd kimesne) vefat etmiştir.²² 1651'te Tırhala'da²³ çıkan veba yüzünden halk kadıya cizyelerini ödeyemeyeceklerini bildirmiştir.²⁴ Bolevî Mustafa Efendi'nin (ö. 1675)²⁵ imametinde 1654 yılında hastalığın def'i için topluca duaya çıkılması salgının bu senede de görüldüğünü ortaya koymaktadır.²⁶

Mısır'da 1655-1656'da ortaya çıkan vebanın yüz bin insanın ölümüne sebep olduğu halkın söylemlerine yansımıştır.²⁷ Santuri Ali Ufki Bey (ö. 1675?) de bu dönemde vebanın Edirne Sarayı'nı²⁸ kasıp kavurduğunu, hastalara yardım eden sağlıklı kişilerin de bu salgında hayatlarını kaybettiklerini yazmaktadır. Bu salgında sarayda bulunan 260 içoğlanından sadece 150'si hayatta kalmıştır.²⁹ Yine aynı yıllardaki

¹⁹ Paul Rycout, *The history of the Turkish empire from the year 1623 to the year 1677 containing the reigns of the three last emperours* (London, 1680), 69.

²⁰ Sör Clausier du Loir, *Du Loir Seyahatnamesi IV. Murad Döneminde Bir Fransız Seyahat Maceraları*, çev. Mustafa Daş (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016), 50, 58.

²¹ Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 5/229.

²² Naima, *Tarih-i Na'ima*, 3/1092.

²³ Günümüzde Yunanistan sınırları içinde bulunmaktadır.

²⁴ BAO, YB..04, D. 2, G.53. (H-19.07-1061)

²⁵ Sicilli Osmânî'de Bolevi (Bolulu) Mustafa Efendi'nin 1654 yılı yerine 1657 yılında Rumeli Kazaskeri olduğu yazılmaktadır. Na'imâ'nın zikrettiği 1654 yılında hala İstanbul Kadılığına devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu durumda eğer Sicilli Osmanî'i doğru bilgi veriyorsa vebanın yayıldığı dönemi 1657 yılı olarak kabul etmek daha doğru olacaktır. Bk. Mehmed Süreyya, *Sicill-i Osmani*, çev. Nuri Akbayar (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996), 4/1151.

²⁶ Naima, *Tarih-i Na'ima*, 4/1539.

²⁷ Jean Thévenot, *Thevenot Seyahatnamesi*, ed. Stefanos Yerasimos, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009), 250.

²⁸ Edirne Sarayı kullanılmakla beraber başkent değildi. Zira Payitaht o dönemde de İstanbul'dur.

²⁹ Santuri Ali Ufki Bey, *Topkapı Sarayı'nda Yaşam*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012), 49.

(1658³⁰ ve 1661³¹) veba salgınlarında İstanbul'da binlerce insan öldüğü gibi saray erkânından yüzden fazla insan can vermiştir. Bu bilgilere göre salgın hem İstanbul hem Edirne'de görülmüştür.

Veba salgını Girit'in fethi sürecinde Hanya seferinde de (H.1078/1667-1668) ortaya çıkmış ve binlerce askerin ölümüne neden olmuştur.³² Râşid Efendi bu askerlerin şehadet makamına eriştiklerini³³ belirtmektedir ki bu da vebaya bakışı ortaya koyması bakımından önemli bir nottur. Bu dönemde Girit içinde de veba ve açlık had safhaya çıkmıştır.³⁴ Rycaut, 1665 yılı sonlarında Girit'in Kandiye şehrinde bir veba salgını görüldüğünü yazmaktadır. Söz konusu hastalık, Râşid Efendi'nin bahsettiği salgın veya devamı olsa gerektir. Ancak Rycaut bu salgından Girit halkının değil Türklerin etkilendiğini belirtmektedir. İki yaklaşım da birbiriyle örtüşmektedir. Zira Osmanlı ordusu Kandiye'yi bu dönemde kuşattığından iki tarafında salgından etkilendiğini varsaymak yanlış olmayacaktır.³⁵ Aynı yıl kaleme alınan Almanca bir eserde vebanın ada halkını kırdığı teyit edilmektedir.³⁶

Hanya'daki salgından kısa süre sonra Sakız Adası'nda veba görülünce Evliya Çelebi buraya gitmekten vazgeçmiş ancak³⁷ 1671-1672

³⁰ Rycaut, *The history of the Turkish empire*, 56.

³¹ Rycaut, *The history of the Turkish empire*, 105; Hammer, *Büyük Osmanlı Tarihi*, 4/82.

³² Râşid Mehmed Efendi, *Tarih-i Raşid ve Zeyli Raşid Mehmed Efendi Çelebizade İsmail Asım Efendi*, ed. Abdülkadir Özcan vd., çev. Halit Özkan vd. (İstanbul: Klasik Yayınları, 2013), 1/113.

³³ Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyri en-Niysâbüri, *Sahîh-i Müslim ve Tercemesi*, çev. Mehmed Sofuoğlu (İstanbul: İrfan Yayınevi, 1988), 4/165-166.

³⁴ Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 4/432.

³⁵ Rycaut, *The history of the Turkish empire*, 177.

³⁶ Roger Palmer of Castlemaine, *Warhaffter Bericht von den jetzigen Kriege so zwischen den Venetianern und den Türken geführt wird* (Frankfurt: Blasius Jlsnern, 1668), 28.

³⁷ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 9/59.

(H. 1082) yılında Mısır'a gelen Evliya, yoğun yaşanan salgın hastalığına rağmen insanların omuzları birbirine değecek kadar dip dibe yürüdüklerini kaydetmiştir.³⁸

1675 yılında Edirne'de çok ciddi bir veba salgını olmuştur. Bu salgında günde 900 kişinin öldüğü iddia edilmektedir. Covell'a göre salgında şehrin yarısı ya vebadan ölmüş veya şehri terk etmiştir. Salgından korunmak için çadırlara yerleşen elçilik heyeti de sık sık çadır ve mekân değiştirmek zorunda kalmıştır.³⁹ 1676 yılında ise Mısır'dan payitahta kıtlık ve veba haberleri gelmektedir.⁴⁰ 1680 (1091) senesinde Biga sancağının Çan kazası ahalisinin bir kısmının vefat ettiği ve diğer bir kısmının da göç ettiğinden dolayı yeni bir nüfus sayımıyla vergi mükelleflerinin yazıldığı belirtilmiştir.⁴¹

Osmanlı devri en eski günlüklerinden olan Seyyid Hasan'ın eserinde⁴² bu zatın oğlu Mustafa'yı, yeğeni Seyyide Sâime'yi ve eşi Gülbevî Hatun'u vebadan kaybetmesi ve Hasan Efendi'nin kendisinin de 1688 yılında aynı hastalıktan vefat etmiş olması, seksenli yıllarda salgının İstanbul'da hala etkili olduğunu göstermektedir. Hasan Efendi hemen her gün bir taziye ziyaretine gitmektedir. Ayrıca Hasan Efendi; "Ba'dehû mekâbire vardım ve bizüm mezârlar kurbünde münâsib yir bulamayup [21a] Bayrampaşa Vakfı"na muttasıl zemînde ve Ulu Yol kurbünde ve bizüm mezârlar berâberinde bir yir ta'yîn idüp eve geldim"⁴³ ifadeleriyle mezarlıklarda yer kalmadığını günlüğüne

³⁸ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 10/81.

³⁹ John Covell, *Bir Papazın Osmanlı Günlüğü Saray Merasimler Gündelik Hayat*, çev. Nurten Özmelek (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2011), 295.

⁴⁰ White, *Osmanlı'da İsyân İklimi*, 295.

⁴¹ BAO, İE.DH., D. 3, G. 262. (H-06.04.1091)

⁴² Aykut Can, *Seyyid Hasan, Sohbetnâme, 1. cilt, (1071-1072/1660-1661), (İnceleme-metin)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 23.

⁴³ Can, *Sohbetnâme 1*, 23.

kaydetmiştir. Günlüğe göre, gün içerisinde vebadan ölen ve çoğu çocuk olan 6 kişinin cenaze namazı art arda kılınmaktadır.⁴⁴

Adalar Denizi'ndeki Milos Adası'nda üç yıl üst üste (1687, 1688, 1689) veba salgını görülmüştür. Her sene mayıs aylarında başlayan veba 3-4 ay sürmüştür. Üç yılın sonunda 4000 bin nüfuslu ada halkının 700'ü vebadan ölmüştür.⁴⁵ Aynı yıllarda Mora'da da veba görülmektedir.⁴⁶

1692-1693 senesinde Basra'da⁴⁷, 1695'te⁴⁸ Mısır'da 1699'da⁴⁹ Edremit, Bolu, Konya, Menteşe Sancağı (Mandaca/Mandalyat), Karaferye, İpsala ve Cisir-i Ergene (Uzunköprü) gibi birçok Osmanlı toprağında veba görülmüştür. 1700 yılında Belgrad'da⁵⁰ görülen veba 1725'te İstanbul'da tekrar ortaya çıkmıştır.⁵¹

18. yüzyılın sonunda Mısır taraflarında gerçekleşen Osmanlı-Fransız savaşında askerler arasında görülen veba salgını,⁵² 19. yüzyılın ilk yarısında yayılmaya devam etmiştir. 1814 yılında Rumeli ve Arnavutluk taraflarında ortaya çıkan salgından dolayı devlet işçi bulmakta zorlanmıştır.⁵³ Karadeniz'in kuzeyindeki Anapa karyesinde beş yıl süreyle veba salgını yaşanmıştır.⁵⁴ 1828'de Diyarbakır'da⁵⁵, 1831

⁴⁴ Can, *Sohbetnâme I*, 16.

⁴⁵ Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, ed. Stefanos Yerasimos, çev. Teoman Tunçdoğan - Ali Berktaş (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013), 33.

⁴⁶ Zinkeisen, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, 5/114.

⁴⁷ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiat*, çev. Abdülkadir Özcan (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995), 455; Râşid Mehmed Efendi, *Tarih-i Râşid ve Zeyli*, 1/445.

⁴⁸ White, *Osmanlı'da İsyân İklimi*, 301-302.

⁴⁹ BAO, AE.SMST.II., D. 4, G. 350. (H-29.12.1110)

⁵⁰ Râşid Mehmed Efendi, *Tarih-i Râşid ve Zeyli*, 1/595.

⁵¹ Râşid Mehmed Efendi, *Tarih-i Raşid ve Zeyli*, 3/1512.

⁵² William Wittman, *Osmanlı'ya Yolculuk* (Ankara: ODTÜ, 2011), 113-117.

⁵³ BOA, C..AS..., 1177-52473 (H. 29.02.1229).

⁵⁴ BOA, HAT, 706-33888 (H. 29.12.1239).

⁵⁵ BOA, HAT, 451-22361 (H. 05.12.1243).

ve 1832’de Bağdat’ta⁵⁶ veba salgınları görülmüştür. Salgın haberleri arşiv kayıtlarında 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren azalmaya başlamıştır. Bazı asılsız haberlerin yanı sıra İtalya’dan hastalığa çözüm arayan araştırmacıların ülkeye davet edildiklerine dair bilgilere rastlanmaktadır.⁵⁷ Sonraki yıllarda salgın haberleri genellikle İran taraflarından ve az da olsa taşradan gelmeye devam etmiştir. Hatta bazı haberlerin de tekzip edildiği görülmektedir.⁵⁸

2. Salgına Karşı Din Temelli Teslimiyet

Osmanlı Müslüman tebaasının salgınlara yaklaşımının başında teslimiyet vardı. Bu teslimiyetin çıkış noktası toplumdaki kötülüklerin (dine aykırı hareketler) ve kötü insanların davranışlarından dolayı cezalandırılma anlayışıydı.⁵⁹ Söz konusu kadercî bakışın bir sonraki aşaması ölüme teslim olmaktı. Zira ölüm, zamanı bilinmeyen ancak Allah’ın elinde olan bir son hükmünde kabul görmektedir. Dolayısıyla Osmanlı tebaası gerek veba salgınına gerekse bundan dolayı gerçekleşen ölüme teslimiyetle yaklaşmaktaydı. Hatta toplum, vebanın ortaya çıktığı ilk dönemlerde (14-15. yy.) deprem ve kıtlık gibi salgını da birer kıyamet alameti olarak görmüştü. 16. yüzyıl ve sonraki dönemlerde, salgın doğal karşılanmaya veya kabullenilmeye başlanmıştır.⁶⁰

⁵⁶ BOA, HAT, 462-22642 (H. 29.12.1246); BOA, HAT,395-20864 (H. 07.01.1247); HAT, 462-22645 (H. 29.12.1247)

⁵⁷ BOA, C..SH., 10-484 (H. 29.12.1255).

⁵⁸ Atina’da taun ve kolera olduğuna dair haberler tekzip edilmiş, sadece çiçek ve sıtma hatalıklarının görüldüğü belirtilmiştir. İlgili beğeler için bk. BOA, HR.TO., 338-29 (M. 04.08.1886); BOA, HR.TO., 10-108 (M. 04.08.1886).

⁵⁹ 14. yüzyıl şairlerinden Şeyyad Hamza vebayı gökyüzünden gönderilmiş bir emir ilahi hüküm olarak görmüştür. Osmanlı şairi Ahmedî ise siyasi bir lanet veya ceza olarak değerlendirmiştir. Keza Osmanlı tarihçisi Oruç Bey de vebayı kıyamet alameti olarak görmüştür. İlgili eserlerin değerlendirmesi için bk. Varlık, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba*, 262-264.

⁶⁰ Varlık, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba*, 267.

Seyyahların gözlemleri, Osmanlı toplumunun veba ve vebadan ölenlere yaklaşımını anlamada yardımcı olacak örnekler sunmaktadır. Örneğin Tavernier; “Türkler vebadan ne korkuyor ne de kaçıyor, çünkü kadere olan inançları çok büyük” ifadesiyle toplumun tavrını özetlemiştir.⁶¹ Tournefort ise bu kaderci anlayışın yaygın olduğunu insanların/devletin (!) ancak binin üzerinde ölüm olduğunda harekete geçtiğini dile getirmiştir.⁶² Bin rakamı göreceli olmakla birlikte, buradaki maksadın üstesinden gelinemeyecek seviyede ölümle karşılaşılması olarak açıklanabilir.

Söz konusu teslimiyet toplumun ölü yunus balıklarına karşı sergiledikleri tavırlarda da kendini göstermiştir. Nitekim Lubenau, boğazdan karaya vuran birçok yunus balığının çok ağır koku yayıldığını ve bu kötü kokulardan dolayı vebanın yayıldığını öne sürmüştür. Ancak halk bu balıklara Hz. Yunus Peygamberden kaynaklı bir kutsallık atfettiklerinden ve yunusların denizcilere rüzgârın eseceği yönü göstermesiyle gemilerin yollarını bulduklarını bunun için de halkın onlara zarar vermekten kaçındıklarını yazmıştır.⁶³

Mustafa Naîmâ'nın “bi-emri'llâhie te'âlâ vebâ-i azîm müstevli olmakla...” ifadesi de salgının dünyevi bir bakışla değil uhrevi bir beklenti ile karşılandığını göstermektedir.⁶⁴ Veba hastalığı Selânîkî'nin eserinde “mübârek tâ'un ve vebâ ile zâr u giryân mukadder u mukarrer

⁶¹ Jean-Baptiste Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdoğan (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010), 117.

⁶² Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, 2/15; François de Tott, *Türkler ve Tatarlar Arasında, On Sekizinci Yüzyılda Osmanlı Türkleri* (İstanbul: Milliyet Yayınları, 1996), 24.

⁶³ Reinhold Lubenau, *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi* (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012), 1/282.

⁶⁴ Naima, *Tarih-i Na'ima*, 3/1092.

olmağın” diye zikredilmiştir.⁶⁵ 1827-28’de yazılan bir şiirde ise vebadan kaynaklı ölüm “hidayet Mevlâ’dan, elden ne gelir” şeklinde tasvir edilmiştir.⁶⁶ Bu hastalığa bir bakış açısı getirmektedir. Allah’tan geleni kabullenme olarak görülen bu yaklaşım, insanların hastalığı günahlarına kefarete olarak kabul etmelerinin bir tezahürüdür. İleride değinileceği gibi salgın dönemlerinde topluca duaya çıkılması, hastalığın dini saiklerle karşılanmasının yanında savuşturulmasında da dinî inanışların etkili olduğunu göstermektedir.

Bir sonraki yüzyılda da durumun aynı olduğu Fransız seyyah Olivier tarafından teyit edilmektedir. Olivier mukadderata inanmış Türklerin (Müslümanların) ölümü metanetle karşıladıklarını belirtmiştir. Seyyaha göre Türklerin böyle davranmasının altında yatan sebep, ölümün kaçınılmaz olduğu ve ilahi takdirin önüne geçilemeyeceği düşüncesidir.⁶⁷ Öyle ki Lady Montagu çok çocuklu kadınların çocuklarının yarısının salgında öleceğine yönelik bir teslimiyet ve ön kabul⁶⁸ içinde olduklarını yazmıştır.⁶⁹

Vebanın bazı bölgelerde görülmemesi sebebi de dinî gerekçelerle açıklanmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda Evliya Çelebi Hatay’ın Payas ilçesi sınırlarında bulunan Sürmeli Yaylası’nda veba görülmemesinin sebebini Habib-i Neccar’ın bir müddet burada ikamet etmesine

⁶⁵ Selaniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, çev. Mehmet İpşirli (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989), 2/759.

⁶⁶ Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba (1700-1850)*, çev. Serap Yılmaz (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011), 148.

⁶⁷ Antonie Olivier, *18. Yüzyılda Türkiye ve İstanbul* (İstanbul: Kesit Yayınları, 2007), 143-144.

⁶⁸ Yakın zamana kadar da çocuk ölümleri ülkemizde oran olarak günümüze göre daha yüksekti ve Allah’ın takdiri böyleymiş denilerek doğrudan kabul edilmekteydi. Hatta hastanelere dava açmak, işin arkasını araştırmak ilk akla gelen şeyler değildi.

⁶⁹ Lady Montagu, *Doğu Mektupları*, çev. Murat Aykaç Erginöz (İstanbul: Örgü Yayınları, 2014), 89.

bağlamıştır.⁷⁰ Evliya Hz. Ali'nin türbesinin bulunduğu Kûfe'de vebanın görülmediğini ancak bunun dışında birçok hastalığının bulunduğunu yazmıştır.⁷¹

Sürmeli Yaylasının diğer bir tezahürü Simav'da yaşanmıştır. Simav'da yüz elli yıl kadar veba görülmemesi, buradaki Şeyh Zekeriya Efendi'nin "bu Simav şehrine veba ve humma hastalığı girmesin" sözüne bağlanmıştır.⁷²

3. Dini Mercilerinin Toplum Üzerindeki Etkileri

Bir beldede salgın ortaya çıktığında toplumun nasıl davranacağını Kur'an, sünnet ve bunlardan çıkartılan hükümler belirlemiştir. Hz. Muhammed'in (s.a.v) insanların vebanın çıktığı yere gitmemeleri ve buldukları yerde çıktığında ise orayı terk etmemelerini buyurması,⁷³ referans kaynaklarından birisidir. Nitekim Şeyhülislam Ebussuûd Efendi, salgında Müslümanlar eşlerini ve çocuklarını gönderip kendileri yerlerinde ayrılmazlarsa onlar hakkındaki hükmün ne olduğu yönündeki soruya "Allah'a tevekkül etmeleri gerek" şeklinde bir cevap vermiştir.⁷⁴ Ancak vebadan kaçmaya cevaz (dinen müsaade) olup olmadığı yönündeki bir soruya ise müspet cevap vermiş, vebadan kaçmayı Allah'ın lütfuna sığınmak olarak yorumlamıştır.⁷⁵ Ebussuûd Efendi'ye 24 mahallesi olan bir şehirde vebadan dolayı imam dâhil olmak üzere şehirlilerin kaçıp birkaç fakirin kaldığı ile ilgili bir soru yöneltilmiştir ki burada cevaptan çok soruya dikkat çekmek gerekir. Zira

⁷⁰ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 3/32.

⁷¹ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 4/297.

⁷² Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 9/28.

⁷³ Muslim, *Sahîh-i Müslim ve Tercemesi*, 7/92.

⁷⁴ M. Ertuğrul Düzdağ, *Şeyhülislamı Ebussuud Efendi Fetvaları* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2009), 136.

⁷⁵ Düzdağ, *Şeyhülislamı Ebussuud Efendi Fetvaları*, 274.

büyük bir şehirde veba olduğu ancak geriye sadece her mahallede birkaç fakir kaldığı görülmektedir. Bu durum da vebanın ya bütün şehri kırdığını veya halkın şehri toptan terk ettiğini gösterir.⁷⁶

18. yüzyıl ulemasından Erzurumlu İbrahim Hakkı (ö. 1780) Marifetnâme adlı eserinde vebadan kaçmayı ayağın afeti olarak saymıştır.⁷⁷ Bu hususta ulemanın özellikle 16. yüzyıldan itibaren ikiye ayrıldığını belirtmek gerekir ki İdrîs-i Bitlisî (ö. 1520), Kemalpaşazâde (ö. 1534), Taşkoprizâde (ö. 1561) salgının bulunduğu yerin terk edilebileceğine dair risaleler kaleme almışlardır.⁷⁸ Bunların etkisi midir bilinmez ama bazı araştırmalara göre⁷⁹ Müslüman toplum bu yüzyıldan sonra salgın olan yerden uzaklaşmaya başladıkları görülür. Ancak bunun daha çok gayrimüslim toplumda görüldüğü ve kadere rıza gösterme örnekleri⁸⁰ gibi toplumsal yaklaşımlar vebanın bulunduğu yeri terk eden Müslüman toplumun azınlıkta kaldığını göstermektedir.⁸¹ Ayrıca toplumun komşuluk ve akrabalık bağları, güvenlik sorunları,

⁷⁶ Düzdağ, *Şeyhülislamı Ebussuud Efendi Fetvaları*, 268.

⁷⁷ Erzurumlu İbrahim Hakkı, *Marifetname*, ed. M. Fuad Başar (İstanbul: Alem Yayınları, 2009), 741.

⁷⁸ Varlık, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba*, 300-305.

⁷⁹ Varlık, bu tezi öne sürerek bazı örnekler sunmuştur. Elbette bu örnekler yabana atılamaz ancak toplumun genelinin bu eğilimde olduğu sonucunu çıkartmadığı gibi aykırı birçok görüş davranış söz konusudur. Ki toplumun yerini terk etmemesi sonucunda devletin vergi muafiyetleri sağladığına dair birçok arşiv belgesi sunulmuştur. Varlık'ın iddiaları ve verdiği örnekler için bk. Varlık, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba*, 298-300.

⁸⁰ Seyyid Hasan Efendi'nin günde birkaç vebalının cenazesine katılması ve bunu olağan dışı bir hadise olarak kaydetmemesi dikkate değer bir örnektir. İlgili eser için bk. Can, *Sohbetnâme 1*.

⁸¹ Sheffer-Mossensohn Osmanlı halkının salgının çıktığı yeri terk ettiklerine dair birkaç örnek vermektedir. Bu örneklerin çok az sayıda, sınırlı bir zaman diliminde olması ve münferit hadiselerden toplanmaları yazarın iddiasını zayıflatan hususlardır. Dolayısıyla Osmanlı Müslüman topluluğunun genel eğiliminin bulunduğu yeri terk etmemek olduğunu iddia etmek daha doğrudur. İlgili örnekler için bk. Miri Shefer Mossensohn, *Osmanlı Tıbbi Tedavi ve Tıbbi Kurumlar 1500-1700*, çev. Bülent Üçpınar (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014), 251-253.

toprağını, mesleğini ve işini bırakamama durumları da göz önüne alındığında salgına rağmen (zaman içindeki salgını kanıksama da unutulmamalıdır⁸²) bulunulan yerin terk edilmesinin çok daha zor olduğu anlaşılmaktadır.

Ebussuûd Efendi'ye sorulan sorulara bakıldığında vebanın biyolojik mi yoksa ruhî bir hastalık mı olduğu yönünde şüphelerin bulunduğu görülmektedir. Buna örnek olabilecek; “tâ’un emrâz-i cismâniyeden bir maraz mıdır, yoksa mekr-i cin ile olur nesne midir?” sorusuna Ebussuûd Efendi, hastalığın bünyede zuhur ettiğinde aynı zamanda cinlerin (ruhani sebepler) vücuda girmesinin uzak bir ihtimal olmadığı cevabını vermiştir.⁸³ Dolayısıyla veba salgınını sadece biyolojik bir sebeple değil aynı zamanda manevî sebeplerle de açıklanmaya çalışılmıştır.

İstanbul’da 1592 yılında görülen veba şehir halkını öyle sarmıştır ki padişah çaresizlik içinde kaldığından hastalığın def’i için “Şehr halkı âmmeten ulema vû sulehâ vû fukarâ Alemdağı’na varsunlar, dergâh-ı Hakka tazarru’u zâr ile münâcât eylesünler olaki müslümânlardan tâ’unı vebâ mündefi’ ola” sözüyle halkın ve ulemanın Anadolu tarafındaki Alemdağ’a çıkarak hastalığın bitmesi için duada bulunmalarını istemiştir. Ayrıca bu günde şehirde dükkânlar açılmayıp, geceyi mezkûr dağda geçirmişlerdir. Sonraki gün de bu duaların ve niyazların devam ettiği anlaşılmaktadır. Aynı zamanda padişah tarafından kurbanlar kesilmiştir. Selânikî’ye göre vebadan günde 325’ten fazla insan ölürken

⁸² Alman seyyah Ulrich, İstanbul’a gelmeden önce herkes tarafından vebadan korkutulduğunu ancak zamanla veba sözcüğüne alışıklarını, hatta hastalığa yakalanmaktan da korkmamaya başladıkları kaydetmiştir. Bk. Ulrich Jasper Seetzen, *İstanbul Günlükleri 12 Aralık 1802-22 Haziran 1803*, çev. Selma Türkis Noyan (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017), 106.

⁸³ Düzdağ, *Şeyhülislamı Ebussuud Efendi Fetvaları*, 274.

bu dua ve yakarışlar sonrasında bu oran yüz kişiye kadar düşmüştür. Hasta olanlar da “Allah’ın yardımıyla” iyileşmeye başlamıştır.⁸⁴ Önceki kısımlarda açıklandığı üzere burada da bir teslimiyet ve dinin etkisi söz konusudur.

Salgına karşı toplu duaya çıkılması sonraki senelerde de yaşanmıştır. 1598 yılında çıkan vebaya karşı devrin meşâyihlerinden tekke şeyhi Aziz Mahmud Hüdâyî devlet erkânına gönderdiği mektubunda; “Bu zemânımızda vâki’ olan şurûr-ı fesad hiçbir zemânda olmamışdur. Cümle ulemâ ve sülehâ ve sâdât bir yere gelüb, çıkub Bârgâh-ı izzete tevbe vü istiğfar ile niçün tazarru’ u niyaz u münâcâte meşğul olmazlar? Her taraftan a’da ehl-i İslam üstüne hücum eylemektedir” diye yazınca, padişah vezirlere emrederek, “Du’â vü senâya hazır olun” diye ferman yollamıştır. Bunun üzerine Okmeydanı’nda toplanan devlet erkânı, ulema ve halk Allah’a dua ve yakarışta bulunmuşlardır. Ayasofya vaizi Kara Muhyiddin Efendi de minbere çıkarak öğütler vermiştir.⁸⁵ Bu dönem Osmanlı Devleti’nin Avusturya’ya karşı açtığı ve 15 yıl süren savaşların yaşandığı bir zamana denk gelmiştir. Halkın ekonomik dar boğaza girdiği, paranın değerinin kaybolduğu, askerî nizamın bozulmaya başladığı ve askerlerin görevleri haricinde ticarî faaliyetlere girdiği bir dönemdir. Bütün bunların üstüne bir de salgın eklenince artık tahammül sınırlarının aşıldığı anlaşılmaktadır.⁸⁶

Tekke ehlinin salgın konusundaki tavırlarına bir başka örnek Armağâni Mehmed Efendi’nin rüyasıdır. Bu zatın rüyasında veba salgını

⁸⁴ Selaniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, 1/286.

⁸⁵ Selaniki Mustafa Efendi, *Tarih-i Selânikî*, 2/760.

⁸⁶ Bu salgında Padişahın bir hanı ile dokuz kız kardeşi ve vefat etmiştir. Bk. Feridun Emecen, “Mehmed III”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003).

ortaya çıkmış ve binlerce insan ölmüştür. Mehmed Efendi uyandığında saraya salgının bulaşacağı haberini ve vebadan öleceklerin isimlerini de yazdığı bir mektubu göndermiştir. Evliya Çelebi Armağani Mehmed Efendi'nin dediği gibi salgın çıktığını ve binlerce insanın bu salgında vefat ettiğini kaydetmiştir. Halk da Mehmed Efendi'ye bu olay üzerine sevgi beslemiştir.⁸⁷ Bu örnekler, feraset sahibi bazı tekke ehlinin toplumun kaderini değiştirecek hadiselerde ne kadar sağduyulu olduğunu göstermektedir.

Önceden zikredildiği gibi 1654 yılında ortaya çıkan salgına karşı da yüksek ulemanın imametlerinde duaya çıkılmıştır. Bu durum sadece İstanbul için geçerli değildir. Farklı bölgelerde de yöre ahalsinin birçok afet durumunda toplu dua etmeyi adet haline getirdikleri görülmektedir. Evliya Çelebi, Tekirdağ yöresi halkının birçok afet sırasında yaptıkları gibi “vebâ-yı azim” olduğunda bütün şehir halkının belli bir namazgâhta sabah namazına müteakiben duaya çıktıklarını belirtmektedir.⁸⁸

İstanbul'da 1660 yılındaki büyük yangından bir yıl sonra yine benzersiz bir veba salgını baş göstermiş, kentte binlerce insan ölmüştür. Sadece sadrazam ve yüksek erkâna ait olan ve 100-150 kişilik maiyetin yaşadığı saraylarda ancak 4-5 kadar insan hayatta kaldığı, bu haftalarda günlük 1200-1300 kişinin öldüğü iddia edilmektedir.⁸⁹ Marmara ve Karadeniz kıyıları terkedilmiş gemilerle dolmuş, önü alınamayan bu salgına karşı Müslim ve gayrimüslimler mensup oldukları din ve mezhep önderleri öncülüğünde (Ermeni ve Rum Patrikleri) topluca duaya çıkmışlardır. Veba çok fazla yayılınca padişah, maiyeti ve ordusuyla beraber daha temiz bir havası bulunan Edirne'ye hareket etmiş ve

⁸⁷ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 4/359.

⁸⁸ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 8/349.

⁸⁹ Hammer “her gün Edirne Kapısı'ndan bin cenaze çıkıyordu” şeklinde yazmıştır.

vabadan kurtulmuştur. Bu zamandan sonra Edirne bir süre padişahların oturdukları bir taht merkezi görevi görmüştür.⁹⁰ Padişahın salgından kaçtığına ima eden Rycout'un iddiasına karşın, Râşid Mehmed Efendi IV. Mehmed'in Edirne'ye sefer hazırlığı için gittiğini zikretmektedir. Abdurrahman Abdi Paşa ise Vekâyi'-Nâme'sinde 1661 Temmuzunun sonlarında (Zilhiccenin guresi 1071)⁹¹ padişahın İstanbul'u terk ettiğini onaylamaktadır. O da eserinde salgından bahsetmemiştir.

4. Vebanın Diğer Sebeplerde Aranması

Salgın dönemlerinde çevre temizliğine önem verilmediği durumlarda salgının yayılmasında etkili olan haşeratlar artmaktadır. Misalen 17. yüzyılın ortalarında İzmir'de bulunan Tavernier burada mütemadiyen görülen vebanın ortaya çıkma sebebini, şehrin çevresinde biriken pis suya bağlamıştır. Onun iddiasına göre yağmurlarla birlikte biriken kokuşmuş sular temizlenmediği için havaların ısındığı yaz dönemlerinde salgın başlamakta ve eylül aylarından itibaren de etkisi daha artardı.⁹² Seyyahın yorumuna ek olarak, İzmir'in bir ticaret şehri olmasının salgının sık görülmesinde etkili olduğu göz ardı edilmemelidir.⁹³ Zira başta Kara Veba olmak üzere salgınların ilk görülme yerleri deniz kıyısındaki ticaret kentleriydi. Bu kentlerdeki insan hareketliliği salgının aktif olarak kalıcı olmasını sağlamaktaydı.

Salgının İstanbul gibi havası ve çevresi temiz bir şehirde görülmesinin sebebi; kentin kalabalık olması ve yoğun ticari

⁹⁰ Rycout, *The history of the Turkish empire*, 81-82.

⁹¹ Abdurrahman Abdi Paşa, *Abdurrahman Abdi Paşa Vekayi'-Namesi*, ed. Fahri Çetin Derin (İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2008), 155.

⁹² Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi*, 117.

⁹³ Salgın dönemlerinde başta İstanbul olmak üzere salgının çıktığı yerlere giriş çıkışlar hastalığın yayılmasını azaltmak ve şehir halkını korumak amacıyla azaltılmıştır. İstanbul örneği için bk. BOA, A. {DVNSMHHM.d..., 136-1056 (H. 29.04.1143). İzmir örneği için bk. Seetzen, *İstanbul Günlükleri 12 Aralık 1802-22 Haziran 1803*, 2/488.

hareketliliğe bağlanabilir. Nitekim İstanbul'a Avrupa'dan Mısır'a kadar her yönden mal taşınmaktaydı. 1347'deki veba virüsü de ticaret gemileriyle Avrupa'ya ulaşmıştır. İstanbul-Mısır arasındaki ticari hareketliliğin de bu bağlamda salgını iki yer arasında taşıdığı ve İzmir gibi aradaki ticaret şehirlerinin hatta aradaki menziller olan adalara bulaşmasının da aynı sebepten kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Kara Vebanın Marsilya ve diğer sahil kentleri üzerinden kıta Avrupa'sına yayıldığı gibi İzmir'de ortaya çıkan veba salgını da ticaret kervanları vasıtasıyla Anadolu'nun içlerine taşınmaktaydı.⁹⁴ Benzer durum Bursa için de geçerliydi. Bursa bir ticaret merkezi olmasının yanı sıra yeşil çevresinden dolayı havası temiz bir yerdi. Aynı şekilde Edirne şehri ana yol güzergâhında bulunan ancak ikinci bir başkent olarak çevre temizliğine ihtimam gösterilen bir şehir olmasına rağmen⁹⁵ burada da salgın sık sık görülmüştür. Bunların ana sebepleri ticarî faaliyetler nedeniyle artan insan hareketliliği idi.⁹⁶

Kervanlarda taşınan malların mahiyeti de salgının yayılmasında etkiliydi. Demir, bakır gibi madenler mikrobu yaymazken, kürkler vasıtasıyla mikrop uzak diyarlara taşınabilmekteydi.⁹⁷ Dolayısıyla ticaret yolları üzerinde bulunan toplum diğer taşra bölgelere göre vebadan daha çok etkilenmiştir.

Bazı yerlerdeki uğursuz sayılan hadiseler yöre halkı tarafından salgının çıkış sebebi olarak görülmüştür. Örneğin Sofya'da ortaya çıkan veba salgınının birinci sebebi; Debbağoğlu adında sarhoş birisinin cami

⁹⁴ Olivier, *18. Yüzyılda Türkiye ve İstanbul*, 146-147.

⁹⁵ Sultan II. Murad şehrin çevresindeki bataklıkları kurutmıştır. Ayrıca şehrin her yerinde çeşme, hamam, darülaceze ve cami gibi insanların sağlıklı temiz olmasını sağlayan kurumlar mevcuttu.

⁹⁶ Varlık, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba*, 196-204.

⁹⁷ Olivier, *18. Yüzyılda Türkiye ve İstanbul*, 147-148.

kubbesinde yuvası bulunan leylek yumurtalarını karga yumurtalarıyla değiştirmesidir. Bunun neticesinde yumurtalardan leylek yerine karga yavruları çıkmış, diğer leylekler yumurtaların üzerinde oturan dişi leyleği parçalamıştır. Evliya Çelebi, bunu yapan Debbağoğlu ve onun beraber olduğu fahişesinin leylek olayının vuku bulduğu yerde parçalandıklarını bildirmektedir. Seyyahın anlatımına göre bir diğer hadise de yine bu olayla bağlantılı olarak şehrin fahişelerle dolması iddiasıdır. Debbağoğlu olayından sonra Sofya fahişelerden temizlenmiş, halk da bu duruma şükretmiştir. Halk bu beladan kurtulduğuna şükretmeye fırsat bulamadan şehri saran eşkıya ve haşerat yüzünden “bedi berekât” kalmadı artık, “kaht-ı galâ (kıtlık, kuraklık)” ve “tâ’un” olur diye endişe etmişlerdir. Tam da bunun üzerine bir veba salgını başlamış ve bir ay devam etmiştir. Binlerce kişi Sofya’yı terk etmesine rağmen günlük beşer yüz kişi bu illetten hayatını kaybetmiştir.⁹⁸

Debbağoğlu örneğinde de görüldüğü gibi leylek; Türklerde özel önem verilen bir kuş türü olup, yuvasının bozulmamasına özellikle dikkat edilirdi ki günümüzde de halen bu düşünce devam etmektedir. Osmanlı toplumunda birisinin evine leyleğin yuva yapması; oraya veba ve yangın afetinin uğramayacağına anlamına gelirdi. Nitekim Edirne’de bulunan Lady Montagu, bu düşünceden etkilenerек oturduğu evin penceresinde bir leylek yuvasının bulunmasından duyduğu mutluluğu ifade etmiştir.⁹⁹

5. Osmanlı Toplumunda Vebalıya Karşı Yaklaşımlar

Toplumun veba ile vebalıya bakışı arasında çok bir fark olduğu söylenemez. Çalışmanın başından beri ifade edilen kaderci yaklaşım,

⁹⁸ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, 3/230.

⁹⁹ Montagu, *Doğu Mektupları*, 61.

vebalı insanlar ve salgından dolayı vefat etmiş kişilere karşı benzer bir yaklaşımın olduğunu göstermiştir. İstanbul'da uzun süre kalan Olivier (18. yy.), bir yandan Osmanlı toplumunu gözlemlerken diğer yandan toplumsal davranışları Avrupalılarınki ile mukayese etmiştir. Ona göre Osmanlı toplumu, vebalı hastalara bakmaktan çekinmez ve Avrupalılar gibi hastalığa yakalanmış yakınlarını parayla tutulmuş hasta bakıcıların ellerine bırakmazlardı. Avrupa'da ise vebalıya yaklaşılmaz, hasta bakıcılar hastanın malından bir an önce faydalanmak adına onun ölmesi için gereken ne varsa yaparlardı. Oliver, Türkler için korkunç olanın; hastalıktan dolayı ölmek değil, akrabalarından uzaklaşarak yalnız kalmak ve eşiyile çocuklarını kucaklayamamak olduğu tespitini yapmıştır. Bu durum Avrupa toplumu için tam tersiydi. Öyle ki salgınla beraber Avrupalıların en sağlam kan ve sevgi bağları hızlıca zayıflar ve parçalanırdı. İnsanlar kendilerinden başkasını düşünmez olurlardı. Bu tavır İstanbul'daki Avrupalılar için de geçerliydi. Onlar da bir yakını veba olduğunda onu Beyoğlu'ndaki bakımevine bir daha almamak üzere götürüp bırakırlardı.¹⁰⁰ İzmir'de de durum farklı değildi. Kentte sık sık ortaya çıkan salgında konsolos ve diğerleri kapılarına hiçbir satıcının gelmesine müsaade etmiyorlardı.¹⁰¹ Avrupalılar arasında böyle bir ilişki söz konusuysen, Müslümanlar akrabalarını koruyup gözetmekte, onlarla ilgilenmekte ve vebalı olanların komşuları ile bazı tekkeler de hastalara maddi yardım sağlamaktaydı.¹⁰²

Vebalıya karşı gösterilen merhamet veya uzak durmama tavrının

¹⁰⁰ Olivier, 18. Yüzyılda Türkiye ve İstanbul, 144. Seyyah Avrupalı doktorların dahi her türlü ısrara rağmen vebalı bir hastaya bakmayı kabul etmediğini, bundan dolayı vebalı hastalara genellikle Yahudi hekimlerin baktığını aktarmaktadır. Bk. Olivier, 18. Yüzyılda Türkiye ve İstanbul, 149.

¹⁰¹ Richard Chandler, *Reisen in Klein Asien* (Leipzig: Weidmann & Reich, 1776), 95.

¹⁰² Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, 2/60.

ölüm sonrasında da devam ettiği görülür. Bu ölüm bir arada durmayı zorunlu kılan deniz yolculukları için de geçerlidir. Gemi yolculuklarında vebalı birisi varsa ve gerekli tedbirler yeterince alınmadıysa başka ölümlerin olması kaçınılmazdır. Henry Blount, bulunduğu gemide ölen bir vebalının yanında yenilip içildiğine, vebalının yatağında yatıldığına ve yastık olarak da cenazeye ait kıyafetlerin kullanıldığına şahit olmuştur. Bunu yapan kişiler bu hareketlere karşı çıkan Blount'a ellerini alınlarına götürerek “ölümün alınlarında yazılı olduğunu” söylemişlerdir. Seyyah, benzer bir olayı kara yolculuğunda da yaşamıştır. Yol kenarında çok hasta olan ve vücudunda veba belirtileri görülen birisi, ona eşlik eden bir yeniçeri tarafından arabaya alınmış ve buna karşı çıkan seyyaha yeniçerinin verdiği cevap gemidekilerle aynı olmuştur.¹⁰³

Buradaki durumlar kaderle izah edilse de kanaatimizce aralıklarla görülen salgınlar bir süre sonra kanıksanır olmuştur. Nitekim John Covell (1674) Edirne'de ortaya çıkan veba salgınına anlatırken; “Zaman içinde veba salgını ve onunla ilgili haberleri öyle kanıksadık ki ne sıtma ne de sonbaharda olacağı söylenen hastalık bana tesir ediyordu” diyerek artık salgınların insanlar üzerindeki tesirinin azalmaya başladığını vurgulamıştır. Salgından sonraki kanıksama hali, salgın başlarında da “zarar vermiyor veya öldürmüyor” şeklinde algılanıyordu. Çünkü ölümler belli bir sayı altında kaldığında herkes tarafından duyulmuyor ve Lady Montagu'nun belirttiği gibi toplumda hastalığın pek fazla zarar vermediği düşüncesi hâkim oluyordu.¹⁰⁴

Gayrimüslim tebaa diğer örneklerde olduğu gibi vebalı

¹⁰³ Henry Blount, *Doğu Akdeniz'e Yolculuk (1634)*, çev. Dilek Cenkçiler (Ankara: ODTÜ Yayınları, 2010), 75-76.

¹⁰⁴ Montagu, *Doğu Mektupları*, 57.

cenazelerinde de ihtiyatı elden bırakmıyorlardı. Pera’da bir gayrimüslim cenazesine şahit olan Jasper Seetzen sokakta giden cenaze alayını görenlerin sokağın kenarına sinerek burunlarını kapattıklarını veya enfiye çektiklerini ve kimseye temas etmemeye gayret ettiklerini kaydetmiştir.¹⁰⁵

Osmanlı Müslüman toplumunun salgına karşı tavrını gösteren somut örneklerden birisi de hastalığa tutulanların elbiselerinin başka insanlara verilmesi ve bunun garipsenmemesiydi. Vebalı birisi vefat ettiğinde elbiseleri akrabalarına veya fakirlere dağıtılabiliyor¹⁰⁶ veya Blonut’un şahit olduğu gibi yastık olarak kullanılabiliyordu. Lubenau, Türklerin veba hastalığından sakınmadıklarını aksine vebadan ölen birisinin elbisesini bir başkasının giydiğini ve bunu da bizzat gözleriyle gördüğünü belirtmiştir. Eğer bu elbiseyi giyen kişi de ölürse bunun Tanrı’nın isteği (kader) olduğuna inandıklarını yazmıştır.¹⁰⁷ Keza Tournefort vebalı bir hastanın eşyalarının herhangi bir hastalıktan öleninki kadar rahat satıldığını belirtmiştir.¹⁰⁸

6. Salgına Karşı Temizlik Anlayışı

Müslümanların namaz ibadetinden kaynaklı günde beş defa abdest alma ihtiyacı ve gusül abdestli –düzenli banyo yapmak olarak da anlaşılmalıdır- dolaşması, salgının temizlik açısından daha kontrollü yayıldığını düşündürmektedir. Ayrıca hamamların, sebil ve çeşmelerin toplu yerleşim yerlerinde oldukça fazla sayıda olması, temizliğin rahat ve sık yapıldığının bir başka göstergesidir. Tüm bunları salgının

¹⁰⁵ Seetzen, *İstanbul Günlükleri 12 Aralık 1802-22 Haziran 1803*, 41-42.

¹⁰⁶ Olivier, *18. Yüzyılda Türkiye ve İstanbul*, 147.

¹⁰⁷ Lubenau, *Seyahatname*, 1/346.

¹⁰⁸ Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, 2/15; Tott, *Türkler ve Tatarlar Arasında, On Sekizinci Yüzyılda Osmanlı Türkleri*, 24.

yayılmasını engelleyen unsurlar olarak teferruatıyla izah eden Alman seyyah Ulrich, temizliği beden, mesken ve sokak temizliği olarak sınıflandırmış ve Müslüman toplumun beden temizliği ve mesken temizliği konusunda çok titiz olduklarını gözlemlemiştir. Ona göre bu toplum sadece sokak temizliği konusunda sınıfta kalmaktadır ki o da Almanya'nın herhangi bir kentinden daha kirli değildir.¹⁰⁹

Suyla temizlik dışında sirke, temizlik için kullanılan maddelerin başında gelmekteydi. Sirkenin mikrop kırma özelliği o dönemde de bilinen bir husustu. Nitekim dönemin tabiplerinin bu konuda birçok öneri ve uyarıları söz konusuydu. Osmanlı Sertabibi Salih b. Nasrullah sirkeyi hem vücut hem de dış temizlik için tavsiye etmiş, buna gül suyunu da eklemiştir. Ona göre gül suyu, kişniş, çıyan, amber, kâfur, limon ve nilüfer gibi kokulu bitkilerin; hastalığa sebebiyet verdiğine inanılan havanın ufunetini (miyasma) bertaraf eden maddelerdir. Bu bitkiler saray hekimleri haricinde alaylı bir hekim olarak değerlendirebileceğimiz Nidâi'nin tavsiyeleri arasında da yer almaktadır.¹¹⁰

Vebanın ortaya çıkmasının temel sebeplerinden olan kemirgenlerin Osmanlı şehirlerinde Avrupa şehirlerine göre daha az olduğunu iddia etmek yanlış olmayacaktır. Zira birçok Avrupalı seyyahın teyit ettiği gibi¹¹¹ Osmanlı tebaası bilhassa sokak kedilerine özellikle dini hassasiyetten dolayı hep iyi davranarak onları beslemişlerdir. Kedilerin çokluğu farelerin azlığı anlamına geldiğinden

¹⁰⁹ Seetzen, *İstanbul Günlükleri 12 Aralık 1802-22 Haziran 1803*, 80-82.

¹¹⁰ Salgına karşı kullanılan temizlik maddeleri, tütsüler ve diğer koruyucu bitkiler için ilgili makaleye bk. İstek, "Osmanlı Hekimlerinin Türkçe Tıp Eserlerinde Veba Hastalığı ve Tedavisi", 128-152.

¹¹¹ Polonyalı Simeon, *Polonyalı Bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiye'si*, 29; Ogier Ghislein De Busbecq, *Türk Mektupları* (İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2011), 24; Lubenau, *Seyahatname*, 1/335; Thévenot, *Thevenot Seyahatnamesi*, 97-100.

doğal olarak vebanın yayılma sebebini de bir oranda ortadan kaldırmış olmaktadır.

Salgınların bulaşıcılığı kalabalık gruplar arasında daha hızlı gerçekleşmiştir. Dolayısıyla kalabalık halde bulunan askerler arasında bulaşıcılığın artması beklenen bir durumdur. Ancak Osmanlı ordusunda veba salgınlarına nadiren rastlanmaktadır. Bunun sebeplerini de yine ordudaki temizlik anlayışına bağlamak yanlış olmayacaktır. Osmanlı ordusu seferlerde yanlarında götürdükleri seyyar hamamlar sayesinde düzenli bir şekilde temizliklerini yapmaktaydılar. Ulaşılan tek örnek olmakla birlikte La Guillatière'in Osmanlı ordusundaki temizlik anlayışını aktardığı şu ifadeler bu konuda bir fikir vermektedir: "Ordugâhta çok mükemmel bir temizlik vardı. Çöp tenekeleri, çukurlar gibi burnu rahatsız edecek hiçbir şey yoktu. Çöpler ve atılacaklar yakılmış veya bölgeden dışarı atılmıştı. Askerlerin ihtiyaçları için yerde büyük çukurlar kazılmış ve bunlar tekrar toprakla doldurulmuştu. Böylece bütün ordugâh kirden arınmıştı."¹¹²

7. Salgınlarda Devletin Eli: Vergi Muafiyetleri ve Bir Kısım Karantina Örnekleri

Veba girdiği beldelerde toplumsal sağlığa zarar verdiği gibi iş gücünün de azalmasına sebep olmaktadır. Tarım toplumlarının temel ihtiyacı olan iş gücü eksikliğinin ortaya çıkması, halkın kendine dahi yetemeyecek bir üretim sıkıntısını beraberinde getiriyordu. Salgına bir de yangın, kıtlık ve deprem gibi diğer afetler eklenince bölge halkı çok zor şartlarda hayatta kalmaya çalışıyordu. Devlet bu durumda olan ve talepleri payitahta ulaşan insanlardan afetin büyüklüğüyle orantılı olarak

¹¹² Gülgün Üçel-Aybet, *Osmanlı Ordusu (1530-1699)* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2010), 453.

onlara vergi muafiyeti sağlıyordu. Örneğin 1692-93 (H. 1104) senesinde Basra taraflarında hem kıtlık hem de veba illeti görülünce, halktan alınması gereken verginin sadece ¼'lük bir kısmı alınmıştır.¹¹³ 1699 (29.12.1110) senesinde Edremit kazası ahalisinin birçoğu vefat etmiş veya göç etmiştir. Bundan dolayı Avarız vergi mükellefleri yeniden sayılmıştır.¹¹⁴ 1579'da Bağdad, Basra ve Lahsa sancaklarından¹¹⁵, 1660'ta Üsküp ve Selanik'in bazı beldelerinden¹¹⁶, 1712'de Kemer-i Edremit kazasına bağlı Karga karyesinden¹¹⁷, 1765'te Kıbrıs Adası'ndan¹¹⁸ bir kısım vergilerde tenzilata gidilmiştir.

Salgınlar ortaya çıktığında toplumlar kendi içlerinde temastan kaçınma, görüşmelerin azaltılması, toplu ortamlarda uzak durma ve mekânî/şehri terk etme gibi izolasyon yöntemleri uygulamıştır. Salgının bitirilebilmesi için bu önlemler yeterli olmadığından, devlet eliyle belli kuralları olan karantina uygulamasına geçilir. Osmanlı'nın ilk dönemlerinde geniş çaplı ve sistematik bir karantina uygulamalarına rastlanmamaktadır. Ancak cenazelerin defni, mezarlık tahsisi, tabutla gömme gibi bazı tedbirlerin alındığı görülmektedir.¹¹⁹ 19. yüzyıla gelindiğinde¹²⁰ çeşitli salgınlardan edinilen tecrübeler devleti ciddi

¹¹³ Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiat*, 455; Râşid Mehmed Efendi, *Tarih-i Raşid ve Zeyli*, 1/445.

¹¹⁴ BAO, AE.SMST.II., D. 4, G. 350. (H-29.12.1110).

¹¹⁵ BOA, A. {DVNSMHM.d..., 40-296 (H. 20.08.987).

¹¹⁶ BOA, MAD.d., 14680(H. 07.05.1070).

¹¹⁷ BOA, AE.SAMD.III,151-14895 (H. 19.02.1124).

¹¹⁸ BOA, AE.SMST.III, 272-21770 (H. 29.12.1178)

¹¹⁹ Yafa'da karantina işlerinden sorumlu bir doktor olan Lasperanza mezarlıklardan çıkacak kötü kokuların (ufunet/miyasma) bertaraf edilmesi için şehirdeki mezarlıkları kapattırılmış şehre 600 metre uzaklıkta bir mezarlık hazırlatmıştır. Ayrıca yeni kazılan mezarları kötü kokuya sebep olacak gazların çıkmaması için iki metre derinliğinde kazdırmıştır Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, 226.

¹²⁰ Bu çalışmanın sınırı 19. yüzyıla kadar olduğu için ve karantina uygulamaları da ancak Sultan I. Mahmud döneminden itibaren devlet eliyle sistematik olarak

önlemler almaya ve toplumu da bu yönde kontrol altında tutmaya itmiştir.¹²¹ Devletin uygulamaları dışında toplumun kendi başlarına yaptıkları bir kısım yöntemler vardı ki bunların genellikle gayrimüslim tebaa arasında uygulandığı görülmektedir. Bu noktada Antonie Olivier'in şu ifadeleri konuya vakıf olmak açısından dikkate değerdir:

“Veba çıkınca İstanbul'daki Frenkler, Avrupalılar evlerine kapanırlar, sokağa hiç çıkmazlar. Güvendikleri bir adam, ihtiyaç maddelerini alır, kapının önüne yerleştirilmiş bir su leğenin içine bırakır gider. Sadece ekmeğin suyun içine konmaz. Çünkü belki de ihtiyacın doğurduğu bu inanışla ekmeğin sıcak olmamak şartıyla hastalığı taşımadığı sanılır. Avrupalıların hastalıktan korunmak için aldıkları bu eksik tedbirlerin yanı sıra evdeki hizmetçilerin sokağa çıkmalarına ve başkalarıyla temaslarına engel olmaları da gerekir.¹²² Veba dönemlerinde yine Avrupalılar mektupları mikroptan arındırmak amacıyla yanan otlar üstünde tütsülemektedir.¹²³

Müslüman tebaanın bu konudaki tavırlarını öğrenebileceğimiz kaynaklarımız oldukça sınırlıdır. Bu hususta önceki başlıkta incelenen vebalı kişiye yaklaşım Müslüman toplumun Olivier'in bahsettiği tarzda bir yöntemi tercih etmediğini göstermektedir. Ayrıca 17. yüzyılda yaşamış tekke ehlinde Seyyid Hasan Efendi'nin günlüklerine bakıldığında, onun veba salgınını gayet doğal karşıladığı, deyim yerindeyse günlük rutininde hiç ödün vermeden yaşamaya ve vebalı

yürütüldüğünden birkaç örnekle iktifa edilmiştir. Karantina uygulamaları için Gülşen Sarıyıldız, “Karantina”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/463.

¹²¹ Cenazelerin muayene edilmeden gömülmemesi emredilmiştir. İlgili belge için bk. BOA, A.İMKT.MHM., 140-37 (H. 07.02.1275); Karantina kapsamında gemiler kontrol edilmiş, salgının çıktığı yerlere memurlar görevlendirilmiştir. İlgili belge için bk. BOA, HAT, 524-25572 (H. 29.12.1254).

¹²² Olivier, *18. Yüzyılda Türkiye ve İstanbul*, 148.

¹²³ Seetzen, *İstanbul Günlükleri 12 Aralık 1802-22 Haziran 1803*, 117.

insanlarla temas kurmaya devam ettiği ve herhangi bir izolasyon yöntemi kullanmadığı görülmektedir.¹²⁴

Sonuç

Veba, dünyanın geri kalanında olduğu gibi Osmanlı coğrafyasında da yüzyıllarca üstesinden gelinemeyen bir salgına dönüşmüştür. Aralıklarla farklı bölgelerde çıkan bu hastalık, Müslüman toplum için katlanılması gereken ve ucunda şehadet olan bir metanetle karşılanmıştır. Çünkü salgınlarda Osmanlı toplumunun davranışını belirleyen hususların başında dinî inanışlar ve yargılar gelmektedir. Hz. Peygamberin sünnetleri Müslüman toplum üzerinde hem teslimiyet ve tepkisizlik olarak rol oynamış hem de salgının ortaya çıkışı ve yayılmasını engelleyen bir aktör olarak işlev görmüştür. Böylece bir taraftan salgına mukadderat olarak bakılırken diğer taraftan dinin temizlik emrine uyulmasıyla hastalığın yayılma hızı azalmıştır.

Veba, toplumun içindeki bazı kimseler veya olaylar üzerinden Allah'ın bir sınaması, uyarısı veya gazabı olarak yorumlanmış ve bundan dolayı teslim olmak gerektiği yaklaşımı kabul görmüştür. Bunun akabinde salgın bir hayli yayıldıysa yine tek sığınak olan Allah'a yöneliş kaçınılmaz olduğu düşünülmüş ve toplu dualara çıkılmıştır. Bunu yapanların yalnız Müslümanlar olmadığı gayrimüslimlerin de bu yakarışa ortak oldukları kaynaklarda kaydedilmiştir.

Topluma yön veren dini merciler ise vebayı hadisler üzerinden yorumlayarak bir taraftan vebadan ölenin şehit olacağı düşüncesini öne sürmüşler; diğer taraftan hastalıktan korunmanın bir gereklilik olduğu ondan kaçarak daha iyi bir ortama gitmenin de mümkün olabileceğini

¹²⁴ Hasan Efendi'nin *Sohbetnâme* adlı eserinin transkripsiyonu ve kişi hakkında bu tez çalışmasına bakılabilir. Bk. Can, *Sohbetnâme 1*.

halka telkin etmişlerdir. Dolayısıyla burada bir ikilem ortaya çıkmıştır. Bazı ulema hastalıktan kaçmamak gerektiği üzerinde dururken ve bunun için dualar ve çeşitli manevi önerilerde bulunurken; bazıları da salgından kaçıp kurtulmanın daha doğru bir yöntem olduğu görüşünü savunmuştur.

Müslüman toplumdaki mukadderat merkezli bakış açısı; vebalı birine, onun elbisesine veya cenazesine uzak durmamayı salık vermiştir. Bu durumun bazı istisnai örneklerine rastlansa da toplumun genelinde vebalıdan kaçmayan, elbisesini giyen cenazesini defneden bir yapı hâkimdir.

Devletin salgınlara bakışı ilk dönemlerde toplu duaya çıkma ve şeklinde tezahür etmekteyken; karantina uygulamaları üzerinden daha genel kaideler koymak şeklinde ancak son dönemlerde kendini göstermiştir. Salgınların yoğun yaşandığı bölgelerde devlet sisteminin işlemesi için gereken iş gücü ve maddi kaynak azalması noktasında toplumun yanında duran bir devlet aklı ortaya çıkmıştır.

Kaynakça | References

- Ayar, Mesut. *Osmanlı Devletinde Kolera Salgını İstanbul Örneği (1892-1895)*. Marmara Üniversitesi, Doktora Tezi, 2005.
- Blount, Henry. *Doğu Akdeniz'e Yolculuk (1634)*. çev. Dilek Cenkçiler. Ankara: ODTÜ, 2010.
- Bulan, Ayşe. *Haşimi hayatı, edebi kişiliği ve divanının tenkidli metni*. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018. <https://acikbilim.yok.gov.tr/handle/20.500.12812/451076>
- Busbecq, Ogier Ghislein De. *Türk Mektupları*. İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- Can, Aykut. *Seyyîd Hasan, Sohbetnâme, I. cilt, (1071-1072/1660-1661), (İnceleme-metin)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=1z7XX3IYEjppBBD_FI5kjw&no=jIlwUEXNWcw1WAgJXRyZvQ
- Castlemaine, Roger Palmer of. *Warhaffter Bericht von den jetzigen Kriege so zwischen den Venetianern und den Türken geführt wird*. Frankfurt: Blasius Jlsnern, 1668.
- Chandler, Richard. *Reisen in Klein Asien*. Leipzig: Weidmann & Reich, 1776.
- Covel, John. *Bir Papazın Osmanlı Günlüğü Saray Merasimler Gündelik Hayat*. çev. Nurten Özmelek. Ankara: Dergâh Yayınları, 2011.
- Çelebi, Evliya. *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. çev. Robert Dankof, Seyit Ali Kahram ve Yücel Dağlı. 10 Cilt. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.
- Defterdar Sarı Mehmed Paşa. *Zübde-i Vekayiat*. çev. Abdülkadir Özcan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.
- Düzdağ, M. Ertuğrul. *Şeyhülislamı Ebussuud Efendi Fetvaları*. İstanbul: Kapı Yayınları, 2009.
- Ebu'l-Hüseyn Muslim ibnu'l-Haccâc el-Kuşeyri en-Niysâbüri. *Sahîh-i Müslim ve Tercemesi*. çev. Mehmed Sofuoğlu. İstanbul: İrfan Yayınevi, 1988.
- Emecen, Feridun. "Mehmed III". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/407-413. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Erzurumlu İbrahim Hakkı. *Marifetname*. ed. M. Fuad Başar. İstanbul: Alem Yayınları, 2009.
- Fuhrmann, Mathias. *Alt- und Neues Wien*. Wien: Prasser, 1738. <http://www.digital.wienbibliothek.at/wbrobv/393107>
- Grelot, Josephus. *İstanbul Seyahatnamesi*. İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., 1998.
- Hammer, Joseph V. *Büyük Osmanlı Tarihi*. 10 Cilt. İstanbul: Üçdal

- Neşriyat, ts.
- İstek, Emrah. “Osmanlı Hekimlerinin Türkçe Tıp Eserlerinde Veba Hastalığı ve Tedavisi”. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*. 11/35 (2018), 128-152. <https://doi.org/10.14225/Joh1319>
- Loir, Sör Clausier du. *Du Loir Seyahatnamesi IV. Murad Döneminde Bir Fransız Seyyahın Maceraları*. çev. Mustafa Daş. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2016.
- Lubenau, Reinhold. *Reinhold Lubenau Seyahatnamesi*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012.
- Mehmed Süreyya. *Sicill-i Osmanî*. çev. Nuri Akbayar. 4 Cilt. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- Montagu, Lady. *Doğu Mektupları*. çev. Murat Aykaç Erginöz. İstanbul: Örgü Yayınları, 2014.
- Mossensohn, Miri Shefer. *Osmanlı Tıbbı Tedavi ve Tıbbi Kurumlar 1500-1700*. çev. Bülent Üçpınar. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2014.
- Naima, Mustafa Efendi. *Tarih-i Na’ima*. çev. Mehmet İpşirli. IV Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2007.
- Olivier, Antonie. *18. Yüzyılda Türkiye ve İstanbul*. İstanbul: Kesit Yayınları, 2007.
- Panzac, Daniel. *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba (1700-1850)*. çev. Serap Yılmaz. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.
- Paşa, Abdurrahman Abdi. *Abdurrahman Abdi Paşa Vekayi’-Namesi*. ed. Fahri Çetin Derin. İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2008.
- Peçevi, İbrahim. *Peçevi Tarihi*. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.
- Polonyalı Simeon. *Polonyalı Bir Seyyahın Gözünden 16. Asır Türkiye’si*. İstanbul: Köprü Yayınları, 2016.
- Râşid Mehmed Efendi. *Tarih-i Raşid ve Zeyli Raşid Mehmed Efendi Çelebizade İsmail Asım Efendi*. ed. Abdülkadir Özcan vd. çev. Halit Özkan vd. 3 Cilt. İstanbul: Klasik Yayınları, 2013.
- Rycaut, Paul. *The history of the Turkish empire from the year 1623 to the year 1677 containing the reigns of the three last emperours*. London, 1680.
- Santuri Ali Ufki Bey. *Topkapı Sarayı’nda Yaşam*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2012.
- Sarıyıldız, Gülden. “Karantina”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/463-465. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.
- Seetzen, Ulrich Jasper. *İstanbul Günlükleri 12 Aralık 1802-22 Haziran 1803*. çev. Selma Türkis Noyan. 2 Cilt. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017.
- Selaniki Mustafa Efendi. *Tarih-i Selânikî*. çev. Mehmet İpşirli. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1989.

- Tavernier, Jean-Baptiste. *Tavernier Seyahatnamesi*. çev. Teoman Tunçdoğan. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010.
- Thévenot, Jean. *Thevenot Seyahatnamesi*. ed. Stefanos Yerasimos. çev. Ali Berktaç. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2009.
- Tott, François de. *Türkler ve Tatarlar Arasında , On Sekizinci Yüzyılda Osmanlı Türkleri*. İstanbul: Milliyet Yayınları, 1996.
- Tournefort, Joseph de. *Tournefort Seyahatnamesi*. ed. Stefanos Yerasimos. çev. Teoman Tunçdoğan - Ali Berktaç. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2013.
- Tugi, Hüseyin. *Musîbetnâme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2010. <https://kutuphane.ttk.gov.tr/details?id=548556&materialType=KT&query=Aykut%2C+Nezihi>.
- Üçel-Aybet, Gülgün. *Osmanlı Ordusu (1530-1699)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Varlık, Nükhet. *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba*. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017.
- White, Sam. *Osmanlı'da İsyân İklimi*. İstanbul: Alfa Yayınları, 2012.
- Wittman, William. *Osmanlı'ya Yolculuk*. Ankara: ODTÜ, 2011.
- Zinkeisen, Johann Wilhelm. *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*. ed. Erhan Afyoncu. çev. Nilüfer Epeçeli. 7 Cilt. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2011.

Arşiv Kaynakları

- Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA):
Ali Emîri (AE. SAMD, III; AE. SMST, II)
Hattı Hümayun (HAT, 395, 451, 462, 706)
Maliyeden Müdevver Defterler (MAD.d. 14680)
Mektûbat Kalemi (MKT.MHM., 140)
Mühimme Defterleri (DVNSMHM.d, 2, 22, 28, 33, 40, 136)
Topkapı Sarayı (TS. MA.)